

Розділ V

БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 94 (477)

П.Г. Усенко
(м. Київ)

ГРАФСЬКА ПРИСТАНЬ І ЦАРСЬКА ПРИЯЗНЬ (доля чорноморського адмірала Марка Войновича)

У статті розглянуто біографію військового моряка М. Войновича.

Ключові слова: імперія, збройні сили, флот, граф, бій.

Існує версія, що севастопольську Графську пристань (колишню Катерининську), як іще кілька міських та приміських топонімів — Графську балку, Графську бухту (Нафтогавань), Графський тунель залізниці, іменовано на честь графа Марка Войновича¹, хоча зачепленою колізією можна висвітлити й чимало супутніх видатних осіб, аналогічно «найясніше» титулованих і по відповідних урядових сферах прямо чи опосередковано причетних до унікальної історичної пам'ятки: наприклад, Воронцови, Румянцеви, Чернишови, Розумовські, Потоцькі, Безбородьки, де Бальмен, Мордвинов, Потьомкін, Суворов. «Графом Фалкенштейном» називався заїжджий інкогніто на Україну поміркувати з Катериною II австрійський цісар Йосип Габсбург (Йосиф II), а в екстраординарному подорожньому почті до анексованого на цей період Криму примандрували різноманітні графи, у тому числі Дмитрієв-Мамонов (фаворит самодержиці), Кобенцель і Сегюр д'Агюссе (зарубіжні дипломати), графське подружжя Браницьких. Зрештою, з колом севастопольців пов'язаний моряк, гідрограф і фортифікатор Христофор Граф²...

Утім М. Войновича таки не варто ігнорувати поміж досить виразної когорти основних претендентів на розмаїті амплуа у невпинних територіальних зазіханнях російської автократії. Насамперед це торкається висуногого в XVIII ст. «грецького проекту» — пекучого варіанту спроби загострення пресловутого «східного питання» (власне, інтенсивних потуг реалізації експансійних планів, традиційно зорієнтованих поширити настирливу озію

під скіпетром Романових). Енергійно підсобляючи петербурзькій потентатці, хвацький помічник у латентному конструюванні загарбницьких перспектив зовнішньої політики («фактотум») Олександр Безбородько рішуче передрікав неминучість кардинального урізання султанських володінь, сподівався зарадити терміновому ущемленню їх і в Європі, і в Азії. Мріяв епохально воскресити на Балканах православний абсолютизм, на візантійському троні з тріумфом уместивши династію московського походження³. Гарячою жагою організації хрестового наїзду на терени, підпалі під Пишну Порту, 1770 р. продиктоване листування Катерини II з французьким літератором-просвітителем Вольтером — ваговитим речником гуманних помислів західної цивілізації. І він у словесній заохоті добряче стимулював до герцю напасливу кореспондентку⁴.

Граф Войнович, знаний на рубежі XVIII–XIX ст. військовиком і власником нерухомості, народився 1750 р. у регіоні, відомому з античної доби як Далмація, — на підконтрольному Венеційській республіці окраї Которської затоки Адріатичного моря. 1769 р. волонтером ревно сприяв прийшлим із Росії збройним силам у збудженні антиосманської боротьби, прилучившись до низки претензійних акцій порання спеціальних завдань, десантних і підричних. Вочевидь, мав південнослов'янське коріння, але міг кликатись і «греком» (за термінологією, траплялося, навіть офіційною)⁵. Прикметна деталь: монархія, для підготовки розлогої диверсії, виряджаючи відчайного адепта-посланця Олексія Орлова, напучувала того на могутню активізацію правого флангу солідарної атаки проти оттоманців: «Прибираючи під свою руку різні [виокремлено нами. — П.У.] грецькі народи, швидше створити з них щось видиме та між собою до спільного поступу згуртоване, котре висвітилося б новим і цілісним корпусом»⁶.

Моторний генерал Орлов під псевдонімом «Островов», опинившись у Середземномор'ї задля жаданого збурення відвіданих ним християн на прохання мусульманами, просив «застосувати його у службі вітчизни разом із православними грецькими та слов'янськими народами» й із Венеції інформував старшого брата Григорія — найближчого тоді царициного поплічника: «Я тут знайшов чимало людей одновірних, бажаючих бути під командою нашою й служити цього разу проти турків. І звісток є багато, що вся Гора Чорна та й навкруг розташовані простори, приналежні оттоманському володінню, нашого закону за зброю хапаються, про що я повідомляю, і, коли я щось можу в отакому разі зробити, й воно знадобиться. А, на мою думку, нічого іншого зробити не можна, аби всередині запалити настільки сильний вогонь і на заваді стати як постачанню провіанту, так і армію (себто турецьку) поділити. І якщо їхати, так уже їхати на Константинополь і визволити всіх православних і благочестивих з-під ярма тяжкого, котре вони терплять. І скажу так, як у грамоті государ Петро Перший сказав: а їх, невірних магометан, зігнати в поле та степи пустельні й піщані до колишніх їхніх мешкань. А тут

знову запанує благочестя, і скажемо: слава Богу нашому Всемогутньому! Праці ж для мене, схоже, як гадаю, вельми мало стане привести цей народ проти турчинів і щоби вони у мене в послухові були. Вони хоробрі, люблять мене й товаришів моїх здебільшого з єдиновір'я; все зволене мною бажають утілювати».

В інвазійному процесі тенденційно уточнювалася системна рекомендація успадкувати далекозорі заповіді пом'янутого імператора: «Виступайте з одного кінця, а я б із другого розпочав. Така моя думка, коли б тільки потреба буде до чогось, то годиться ладнати за прикладом государя Петра Першого, надіслати грамоту від двору ласкаву з гарним, надійним і метким чоловіком», — наголошував О. Орлов на легітимації барвистої палітри приховано накреслених методів⁷.

Невдовзі ініціативний агент репрезентував резонансну відозву амбітної властительки до «всіх грецьких і слов'янських народів православного сповідання, як на материковій тверді, так і на островах архіпелазьких живучих». Характерно, що в експресивному тексті декларації концентрованим імпульсом прищеплено нагальний поштовх до тотального повстання: «Переко-нуємо всіх їх на загал і кожного зокрема вигідними для них обставинами цієї війни скористатися для повалення ярма й спрямування себе, як по-старому, до незалежності, ополчившись, де й коли буде зручно, проти спільного всього християнства ворога та, прагнучи можливої шкоди йому завдавати, й через оте загальній благій справі посприяти і власному своєму жеребові, котрого міцність і на прийдешні часи свято й непорушно утвердиться за укладання з Портою Оттоманською миру, коли зухвалий недруг змушений буде дошукуватися цього від нас. Нашою втіхою найбільшою буде спостерігати християнські області, від ганебного підкорення позбавлюваними, і народи, керуванням нашим упроваджені по слідах своїх предків, до чого ми й дедалі всі засоби надавати не покинемо, даруючи їм наше покровительство та ласку для збереження всіх отих переваг, які вони своїм хоробрим подвигом у цій нашій війні з підступним недругом здобудуть»⁸.

Наприкінці 1760-х років Марко Войнович став молодшим офіцером валки контр-адмірала данійця Івана Арфа, перекинутої з Балтики підживити доти скупчену у Середземному морі армаду не лише фахівцями маринізму, а й півтисячею гвардійців привілейованого Преображенського полку та двома тисячами іншої піхоти. Щедре фінансування операції сягало під два мільйони карбованців⁹.

1770 р. мічман М. Войнович обернувся на лейтенанта — геть усупереч пропозиціям Олексія Орлова лаштувати належну підмогу ніяк не з чужинців і покладатися пріоритетно на росіян: генерал схилився до концепції, що «від своїх одноземців не тільки з кращою надією всього того діждатися можна, чого від них почуття сумління та любові до вітчизни вимагає, проте ще й у додаванні зусиль, неспокою та військових тягарів достеменно вже розпізнана

між російськими людьми та іноземцями велика відмінність, а до того ж і нерозуміння чужої мови викликає мимохіть незгоду та утруднення»¹⁰. Як би то не було, Войнович обійняв 16-гарматний фрегат «Слава», на котрому потім переміг у низці кривавих сутичок війни 1768–1774 рр. Так, 1772 р. в затоці Лагос ефектно знищив не менше півдюжини ворожих суден і кілька транспортів полонив, після чого на початку наступного року оздобився орденом святого Георгія 4-го класу¹¹.

Продовживши діяти звитязно, 1774 р. зріс до щабля капітан-лейтенанта. По закінченні виправи навідав на підпорядкованому вітрильникові Стамбул (Константинополь), виходив у Чорне море охороняти переселенців до Керчі. Тож нетривало базуючись у Туреччині, пильно придивлявся до проток Дарданелли і Босфор¹².

Коли такого досвідченого вояка було передислоковано до Санкт-Петербурга, йому довелося пантрувати і фрегат, і бомбардирське судно, і придворні яхти, і «шлюпку Її Величності», а цим трибом спілкуватися з головнокомандуючим тандемом — Катериною II і Григорієм Потьомкіним, після чого втягнувся у нову кампанію перманентної ескалації — каспійську. Куратором спонуканої провокаційної пригоди став Г. Потьомкін, котрий комплексно збирався зіпертись як на Марка Войновича, так і на генерал-поручика Олександра Суворова, кому 1778 р. випали клопоти депортації з Криму до Північного Приазов'я греків і вірмен, чим поламалися стрижневі риси етнічної структури та економіки півострова й стабілізувалась окупація тамтешнього ханства, адже по сплюндрованих од того літа домівках заквартирували суворовські зайди-солдати.

Переговоривши з лідерами вірменської громади Йосипом Аргутинським (Овсеном Аргутяном) та Іваном Лазаревим (Овсеном Лазаряном) на початку 1780 р., Суворов сигналізував про неабияке зацікавлення візією потенційної реставрації Великої Вірменії із національно й конфесійно закцентованим устроєм. А на другій бесіді з отими авторитетами масової міграції Потьомкін відверто пообіцяв їм підтримку комбінованих кроків і чітко артикулював імовірність демаршу не тільки проти Османської імперії, а й Персії. «Це можливо, але необхідно, щоби патріарх ваш разом із декількома місцевими владарями збудили питання про порятунок, а потім ми прийдемо вам на допомогу», — по суті авантюрно виклав своєрідні елементи схематичних начерків дисперсного арсеналу масштабного роздмухання так би мовити мішаної («гібридної») агресії¹³.

На цьому тлі капітан другого рангу Войнович узявся за Астраханську флотилію. За таємною інструкцією він мав уфундувати пункти укріплення на півдні Каспію в пошуках шляхів до Індії, щоб освоїти заманливий курс, долаючи конкуренцію англійських впливів. Тим паче Велика Британія, здавалося, слабшала, спіткавши невдач у зіткненні з революційним рухом північноамериканських Сполучених Штатів.

Войновичеві було надано абсолютну владу над трьома фрегатами (№№ 1, 2, 3), бомбардирським кораблем і двома ботами (усього з 443-ма підлеглими, до яких фіксатором непересічних епізодів завзято підключився вчений Карл Габлиць)¹⁴. Експедиція стартувала 10 липня (29 червня) 1781 р. і 3 серпня (23 липня) подалася отаборитись у прибережному урочищі Городовин під Астрабадською затокою. Прецінь 26 (15) грудня командувача ескадри полонив провінційний правитель Ага-Магомет-хан (майбутній шах), змусивши руйнувати всі намічені форпости¹⁵.

Аж восени наступного року згорнута місія ретирувалася до гирла Волги. В результаті, за директивою Потьомкіна зверхнику Кавказької лінії графу Іванові Гудовичу, цим морем-озером неухильно чатував штатний загін назирання за проблемною ситуацією. Войновича ж було пошановано чином капітана першого рангу і винятковою коштовністю — діамантовим перснем¹⁶.

Актуальною водною ланкою напруги інспірованих змагань проти османської держави nadalше випростався центральний фронт, тієї пори з Петербурга націлений крізь Україну чорноморським вістрям. Причём етапні зміни ознаменувалися важливим призначенням Войновича очолити херсонський порт і флотську дивізію з персональною резиденцією на споруджуваному 66-гарматному лінійному кораблі «Слава Катерини» (довжиною понад 47 м) — із серійного випуску, де навздогін риштувалися подібні «Святой Павел», «Владимир», «Мария Магдалина», «Александр»¹⁷.

1784 р. привітати його вітрильник, зустрінутий у рейді з Дніпровського лиману, від Севастополя до Кінбурна врочисто виросли чорноморські судна під проводом контр-адмірала Хоми (Фоми) Мекензі, а після раптової смерті останнього 1786 р. Марко Войнович, встигнувши удостоїтись ордена святого Володимира 4-го ступеня, орудував флотом і севастопольським портом. 1787 р. вже в регаліях контр-адмірала продемонстрував своє мобільне з'єднання прибулій до Криму вінценосці, салютував практично у пункті, котрий сприймався таким, що зовсім неподалік Стамбула¹⁸. З ударною міццю нового формування тісно виплодилися надзвичайні сподіванки на його функціональну спроможність обернутися досконалим зряддям глобальних струсів у сакраментальних інтересах царизму.

Недарма одразу після вибуху чергової російсько-турецької війни Катерина II, у вересні 1787 р. згадавши відвідані судна «Слава Катерини», емоційно написала Г. Потьомкіну: «Коли б я була нині в Севастополі, то б я сіла з Войновичем на тому кораблі, на котрому я перебувала за побутування мого у тому порту. Його роль блискуча, може статися, коли Бог їх благословить, чого я від серця бажаю, і щастям, і глуздом, і хоробрістю»¹⁹. Кінець-кінцем М. Войнович наполегливо прагнув виправдати «найвищі» зичення попри те, що битви в незнайомій йому акваторії Чорного моря виглядали ризикованими, з далеко не певними шансами на успіх.

Тогорічне крейсерство 3 лінійних кораблів і 7 фрегатів під своїм прапором М. Войнович завершив невдало (спровокувавши череду аварій, шторм розпорошив угруповання, після чого 40-гарматний «Крым» зник безвісти, а занесений на Босфор велетенський «Марія Магдалина» захопили турки), однак 1788 р. він героїчно здобув орден святого Георгія 3-го класу: повівши із Севастополя до Тендрівської коси 2 лінійних кораблі, 10 фрегатів і 24 дрібніших плавальних засобів, надібав у районі острова Фідонісі (Зміїний) ледь не півсотні чужинських суден, виграв у них бій, коли особливу доблесть виявив капітан бригадирського рівня Федір Ушаков — прийдешній славетний адмірал, а на той час командир «Святого Павла» й молодший флагман у флотському авангарді²⁰.

За підсумками 1788 р. Войнович був номінований тимчасовим головним командиром Чорноморського флоту та портів. Збагатився кримськими землями. 1789 р. прикрасився орденом святої Анни. 1790 р. він на посаді глави «морських сил каспійських». Од 1791 р. — у відставці, 1796 р. — знову на службі, 1797 р. — член чорноморського адміралтейського правління, віце-адмірал, 1801 р. — адмірал. Павло I нагородив його командорством ордена святого Іоанна Єрусалимського (Мальтійського хреста). Протягом 1802–1805 рр. до остаточної відставки Марко Войнович виконував обов'язки директора штурманського училища в Миколаєві, де під його кермом обіг одгалужувався й навчальний заклад із корабельної архітектури. Помер 1807 р.²¹

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Москвич Г.* Иллюстрированный практический путеводитель по Крыму. — Одесса, 1905. — С. 65; *Семин Г.И.* Севастополь. — Москва, 1955. — С. 22–23; *Чебанюк З.Ф.* Исторические места и памятники Севастополя. — Симферополь, 1962. — С. 41; *Баглей А.И., Артюхов В.М.* Город-герой Севастополь. — Москва, 1975. — С. 11; *Строгонов А.А.* Севастополь в лицах за 150 лет (1770–1920): Севастополю и Черноморскому флоту 220 лет. — Севастополь, 2003. — С. 44; *Чикин А.М.* Летопись времен: 1773–2003. — Севастополь, 2003. — С. 11; *Войнович П.В.* Воин под Андреевским флагом. — Москва, 2011. — С. 126–129, 257.

² Див.: *Брикнер А.Г.* История Екатерины Второй. — Санкт-Петербург, 1885. — С. 388–418; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Три столетия российского флота: XVIII век. — Санкт-Петербург, 2003. — С. 497–498.

³ *Маркова О.П.* О происхождении так называемого греческого проекта (80-е годы XVIII в.) // История СССР. — 1958. — № 4. — С. 52–78; *Синица В.И.* Русско-турецкая война 1768–1774 гг. и восточный вопрос // Вопросы новой и новейшей истории. — Минск, 1974. — С. 3–12; Восточный вопрос во внешней политике России: конец XVIII — начало XX в. — Москва, 1978. — С. 43.

⁴ Вольтер и Екатерина II. — Санкт-Петербург, 1882. — С. 46–119.

⁵ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — Москва, 1959. — С. 120; Достян И.С. Россия и балканский вопрос: Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в. — Москва, 1972. — С. 10.

⁶ Сборник Русского исторического общества. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1867. — С. 41–42.

⁷ Цитовано за: Соловьев С.М. Сочинения. — Кн. 14. — Москва, 1994. — С. 290–291. Про Григорія та Олексія Орлових див. нариси: Заичкин И.А., Почкаев И.Н. Екатерининские орлы. — Москва, 1996. — С. 140–190; Знаменитые россияне XVIII–XIX веков. — Санкт-Петербург, 1996. — С. 54–60; Исторический лексикон: XVIII век. — Москва, 1996. — С. 497–501, 795; Шикман А.П. Деятели отечественной истории: Биографический словарь-справочник. — Кн. 2 (Л–Я). — Москва, 1997. — С. 142–145.

⁸ Соловьев С.М. Указ. соч. — С. 292–293.

⁹ Там же. — С. 358–359.

¹⁰ Чертопруд С.В. Российские адмиралы. — Москва, 2004. — С. 38.

¹¹ Грибовский В.Ю., Иоффе А.Е. «Слава» // Морской энциклопедический словарь. — Т. 3. — Санкт-Петербург, 1994. — С. 152; Романов Б.С. Черноморскому флоту — быть! Век XVIII // Маринист. — 2001. — № 3(4). — С. 50–52, 57; Золотарев В.А., Козлов И.А. Указ. соч. — С. 487.

¹² Общий морской список. — Санкт-Петербург, 1890. — Ч. 3. — С. 316; Доценко В.Д. Словарь биографический морской. — Санкт-Петербург, 2000. — С. 85; Романов Б.С. Указ. соч. — С. 59; Широкоград А.Б. Адмиралы и корсары Екатерины Великой: Звездный час русского флота. — Москва, 2006. — С. 136.

¹³ Общий...; Киняпина Н.С., Блиев М.М., Дегоев В.В. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России (вторая половина XVIII — 80-е годы XIX в.). — Москва, 1984. — С. 44–45; А.В.Суворов: Письма. — Москва, 1984. — С. 64, 518; Усенко П.Г. Маріуполь: грецьке забарвлення українського Надазов'я (кінець XVIII — початок XX ст.). — К., 2014. — С. 24.

¹⁴ [Габлиць К.] Исторический журнал бывшей в 1781 и 1782 годах на Каспийском море российской эскадры по командою флота капитана второго ранга графа Войновича. — Москва, 1809; Мурзакевич Н.Н. Записка академика П.С. Палласа князю Потемкину о исследовании берегов Каспийского моря // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. — Т. 13. — Одесса, 1883. — Отд. 1. — С. 108–112; Усенко П.Г. Габлиць // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 2004. — С. 7–8.

¹⁵ Ал. Ск. [Соколов А.]. Экспедиция графа Войновича к восточному берегу Каспия // Морской сборник. — 1850. — № 9. — С. 227–236; Абдуллаев Ю. Новые архивные данные о русско-иранских связях конца XVIII в. (экспедиции Войновича и Баскакова) // Вопросы истории, экономики и культуры Средней Азии и стран зарубежного Востока. — Ташкент, 1970. — Вып. 1. — С. 24–29.

¹⁶ Потто В.А. Кавказская война. — Т. 1. — Ставрополь, 1994. — С. 155; Романов Б.С. Указ. соч. — С. 135.

¹⁷ Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на юге России. — Калининград, 1990. — С. 92.

¹⁸ Докладніше: Журнал Высочайшему Её Императорского Величества путешествию из Санкт-Петербурга в Киев, из Киева чрез Кременчук в Херсон и Старый Крым, а остуда чрез Полтаву, Харьков, Белгород, Курск, Орел и Тулу в Москву, и из Москвы в Санкт-Петербург, продолжавшемся 1787 года генваря со 2 июля по 12 число // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 3. — Одесса, 1853. — С. 282–283; Усенко П.Г. Як в Ахтіярській затоці постав Севастополь? // Крим: шлях кризь віки. Історія в запитаннях і відповідях. — К., 2004. — С. 193–195.

¹⁹ Екатерина II и Г.А. Потемкин. — Москва, 1997. — С. 227.

²⁰ История военно-морского искусства. — Т. 1. — Москва, 1953. — С. 234–237; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Указ. соч. — С. 399–404; *Грибовский В.Ю.* Российский флот на Черном море: Страницы истории. 1696–1924 гг. — Санкт-Петербург, 2012. — С. 45–53, 103; *Усенко П.Г.* Военні та мирні справи Ф.Ушакова // Свобода. — 2013. — 15.04 (№ 15).

²¹ *Бажова А.П.* Русско-югославянские отношения во второй половине XVIII в. — Москва, 1982. — С. 141. Пор. довідкові матеріали: *Общий...* — С. 315–317; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Указ. соч. — С. 487–488; *Усенко П.Г.* Войнович // Енциклопедія історії України. — Т. 1. — К., 2003. — С. 604.

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2015 р.

П.Г. Усенко

**ГРАФСКАЯ ПРИСТАНЬ И ЦАРСКАЯ ПРИЯЗНЬ
(судьба черноморского адмирала Марка Войновича)**

В статье рассмотрена биография военного моряка М. Войновича.

Ключевые слова: империя, вооружённые силы, флот, граф, бой.

Р.Н. Usenko

**«GRAFSKA» JETTY AND TZAR'S RESPECT
(fortune of Marko Vojnovicz — admiral on the Black Sea)**

The article is devoted to biography of military sailor M. Vojnovicz.

Keywords: empire, armed forces, navy, earl, action.